

התקרבות העברית ללשונות אירופה בתיווך הערבית

1. מקובל על חוקרי הלשון העברית בת זמננו שאחד הקווים האופייניים שלה בתחום הלקסיקאלי, ואף הקו המכריע בו, הוא השפעת לשונות אירופה על אוצר המלים מבחינת תוכנן הסמנטי. כיוון שתחיית הלשון העברית התהוותה במעגלי תרבות המערב "הגורם העיקרי אשר הביא לשינוי העברית המודרנית הוא ההשפעה המכרעת של הסטאנדארד האירופי הממוצע¹ על הרכבי המלים שלה", כך כתב יהושע בלאו (בלאו 1978, עמ' 11), וכן — נוכל להוסיף ברוח דבריו — המספר הרב של שאילות משמעות (קאלקים) ממנו. חיים רוזן כתב שכאשר באים לבדוק את העברית המודרנית "אנו נמצאים מול תופעה של הנחת מלים מורשות על גבי מבנה-תוכן נתון כבסיס" (רוזן, עמ' 82) — מבנה-תוכן שאינו עברי — או בניסוח אחר "הטבעת יחידות לקסיקאליות מורשות על ידי דפוסים סמנטיים אירופיים" (שם, עמ' 86).

כבר לפני שנים כתב זאב בן-חיים, כי שאילת המשמעות התפתחה בין הלשונות בייחוד בעשרות השנים האחרונות, וגורם זה "עשוי ליצור שוויון במערכת הפנימית [כלומר: הסמנטית — ג"צ] של לשונות הנבדלות זו מזו הבדל רב במערכת החיצונית, הפורמאלית", אלא שבעברית תהליך זה נעשה מכריע הרבה לפני כן, "לאחר פסיקתה בדיבור עם תום תקופת המקרא, או זמן קצר לאחר מכן" (בן-חיים, עמ' 38-39), עד שהיום "לשוננו החיה שונה מן הלשון המקראית בתכניה רובם ככולם [...] וכנגד זה היא נבדלת מלשון חרשה אחרת במה שהיא דבוקה דיבוק חזק ביותר לתופעות הפורמאליות של הלשון הקדומה רובן ככולן" (שם, עמ' 43).

1. המונח Standard Average European טבעו בנג'אמין לי וורף (וורף, עמ' 138), וקיצורו SAE.

ואמנם שאילת המשמעות מצויה בכל רבדי העברית. יחזקאל קוטשר ז"ל אסף שאילות משמעות בלשון חכמים מן הארמית (קוטשר), ואבא בנדוויד מן היוונית (בנדוויד, עמ' 136), בנימין קלאר ציין שאילות משמעות בעברית של ימי הביניים מן הערבית (קלאר). בשני התחומים הראשונים מעולם לא נערך מחקר מקיף, ואילו לגבי שאילת משמעות מן הערבית לעברית, כל אלה שעסקו בעברית המשוערבת של ימי הביניים עמדו על חשיבותה ועל היקפה. לעניין זה אני מבקש להקדיש עתה כמה מלים, ובפרט על היבט אחד ומיוחד שלה².

2.0. התרבות הערבית בימי הביניים העבירה לאירופה את המדע היווני, ודרך התרגומים השפיעה הלשון הערבית הן על העברית הן על הלאטינית המאוחרת, ודרכה על לשונות אירופה. השפעה כפולה זו גרמה ליצירת מלים עבריות ולאטיניות בעלות תוכן סמנטי אחד, והמלים הלאטיניות עברו בחלקן לסטאנדארד האירופי הממוצע.

2.1. והנה כמה דוגמות. מניין ההקבלה האטימולוגית שבין "שבר" כמונח אריתמטי, מן השורש "שבר", ל- *fractio* הלאטינית מן השורש *frangere* בעל משמעות שווה? אין זה אלא ששתי המלים הן שאילות משמעות מן הערבית *كسر* הגזורה מן השורש *كسر* בעלת אותה משמעות. ומן הלאטינית המלים המקבילות בצרפתית (*fraction*) — אנגלית (*fraction*), איטלקית (*frazione*), ספרדית (*fracción*) — ובגרמנית *Bruch* מן *brechen* שוב בדרך תרגום שאילה, הפעם מן הלאטינית. בספרדית נמצא גם *quebrado* מן *quebrar* — "שבר". בספרים עתיקים מצאנו אף, *rocto, rotto, rompu* מן הלאטינית *ruptus* = "שבר". האריתמטיקה הקדומה לא הכירה את המושג הכללי "שבר", לכן ביוונית ובלאטינית הקלאסית אין לו שם. המונח *fractio* מופיע לראשונה בתרגומים מן הערבית.

2. החומר המוצע להלן הוא חלק של החומר שאספתי בנושא זה בספרייה של אוניברסיטת הארווארד, בהיותי חבר-מחקר של המרכז ללימודים היהודיים שאצל אותה אוניברסיטה. המאמר הזה הוא חלק של הרצאה שנשאתי במרכז ללימודים היהודיים ב"ז בטבת תשמ"ב (12 בינואר 1982) — תודתי נתונה למרכז ולראשו פרופ' יצחק טברסקי.

2.2 כיוצא בזה הזיקה שבין *radix* ל"שורש" — מונחים מעולם הצומח (חלק הצמח שבתוך האדמה) שנעשו למונחים אריתמטיים (3 הוא שורש של 9) — ומן *radix* באו *Wurzel*, *raiz*, *radice*, *racine*, *root*. כבר מוריץ קאנטור בספרו הקלאסי על תולדות המתמטיקה ציין ש-*radix* הוא תרגום (שאיילה) מן *جذر* שהוא 'שורש של צמח' ו'שורש של מספר', והוא מצוי כבר בתרגומים הלאטיניים של יוהאנס מסיביליה וג'רארדו מק'מונה (קאנטור, א, עמ' 754, 755). הערבים עצמם טבעו את המונח לפי הסאנסקריט *mula* (קארפינסקי, עמ' 153). אף הוא בעל שתי ההוראות, וסטו בזה מן המונח של היוונים שהוא *πλευρά* וממנו הלאטינית *latus* = 'צלע' (כי הריבוע אשר שטחו 9 מ"ר תהיה צלעו 3 מ'). ומכאן גם השימוש בפועל *to extract the root* = "הוציא את השורש" = *أخرج الجذر* (ועיין צרפתי, עמ' 88, הערה 79). לזה יש להוסיף שמכוח אותה מלה ערבית באו "שורש" ו-*radix* (והמלים הנובעות ממנה) גם לתחום הבלשנות, "שורש של מלה".

2.3 בהנדסת המעגל חידשו הערבים שלושה מונחים, הם *قوس* (קשת), *وتر* (מיתר), ו-*سهم* (חץ). הם פרי הדימוי של חלק ממעגל לקשת של הלוחמים, של הקטע המחבר את קצות החלק הזה — למיתר של כלי המלחמה, ושל הקו המאונך לאמצע הקטע הזה — לחץ. ליוונים לא היו מונחים מיוחדים ליצורים הנרסיים אלו, והשתמשו במקומם במונחים כלליים: הם כינו את הקשת בשם *περιφέρεια* (היקף, מעגל), את המיתר בשם *εὐθεία* (ישר), ואת החץ בשם *κάθετος* (מאונך). משלושת המונחים הערביים באו "קשת", "מיתר", ו"חץ" ללשוננו, ו-*sagitta*, *chorda*, *arcus* ללאטינית של ימי הביניים, ומהם הדומים להם לשפות אירופה *arrow*, *chord*, *arc* (אמנם המושג המסומן על ידי "חץ" נעשה נדיר בגיאומטריה במשך הזמן).

2.4 נזכיר עוד מונח מתמטי עברי של ימי הביניים, אף על פי שלא התקיים במינוח של היום, והוא הכינוי של המספר האי-רציונאלי "מספר לא מדבר", "אילם", "חירש" — המקביל לאנגלית *surd* מן הלאטינית *surdus* = 'חירש' באותה הוראה מתמטית. במקרה זה גם ה-Oxford English Dictionary מביא את הערבית כדי לבאר את מוצא המלה האנגלית, וזה לשונו:

The mathematical sense 'irrational' arrives from Latin *surdus* being

used to render Greek *ἄλογος* (Euclid, bk X, Def.), app. through the *medium of Arabic acqm deaf*

מספר אי-רציונאלי הוא מספר שאינו מתבטא כיחס (λόγος) בין שני מספרים — לכן נקרא ביוונית *ἄλογος*; אבל *λόγος* הוא גם 'מלה', ומכאן התרגום הערבי *اصم* וממנו הלאטינית *surdus* האנגלית *surd* והעברית "חרש" והדומה. לא מצאתי שב-OED מלים אחרות מתבארות בדרך זו, כלומר בהשפעת הערבית — אבל המילון ההוא הוא ים גדול, ולא יכולתי אלא לעבור על ערכים אחדים שהיו "חשודים" בעיניי.

2.5. בפילוסופיה, הפועל הערבי *فاض* שהוראתו 'זרם' קיבל בספרות של ימי הביניים את המשמעות 'האציל' האמורה במיוחד על פעולת הא-ל או הכוכבים על העולם שמתחת לירח. ממנו העברית "שפע" והלאטינית *influere* בשימוש זה, פעלים שמשמעותם הראשונה אינה אלא 'זרם'. השוואת המקור של מורה נבוכים לתרגום של אבן תבון תראה את העימות המתמיד של הפועל *فاض* לפועל "שפע" ושל שם העצם *فيض* לשם "שפע". והדברים מגיעים עד ל"שפעת" שבמילון הרפואי של מזיא וטשרניחובסקי הבאה לתרגם *influenza*, שם הניתן בימי הביניים לכל מחלה המתפשטת בצורת מגפה (ואחר כך לאותה מחלה ידועה) בהיותה נחשבת תוצאה של השפעת מערכת הכוכבים.

2.6. השם האנגלי *divine* = 'תיאולוג' הוא השם *divinus* המופיע בהוראה זו בטקסטים לאטיניים מן המאה הי"ג (לפי המילון של די-קאנז); והוא שווה לעברית "אלוהי" באותו משמע — ומוצא שניהם *الاهي*. (במאמר מוסגר אעיר שבמשך הזמן התפרש "אלוהי" פירוש אחר: הרמב"ם נקרא "אלוהי" בהיותו תיאולוג, אבל שונה מזה כוונת המכנים את רבי שמעון בר יוחאי ואת הגאון מוילנה בשם "התנא האלוהי").

2.7. גם ב"מצפון" העברית וב-*conscientia* הלאטינית (עם תוצאותיה בלשונות הוולגאריות) ראו שאילת משמעות מן הערבית *ضمير* — אבל יהושע בלאו הראה שבימי הביניים הייתה למלה הערבית ולמלה העברית הנובעת ממנה משמעות שונה מזו של המלה הלאטינית (בלאו תשל"ו, עמ' 33-35).

2.8. יש משערים (לוקס) שהמונחים של שפינוזה *natura naturans* (הא־ל הבורא) ו־*natura naturata* (העולם הנברא), שכבר נודעו מן הפילוסופיה הסכולאסטית, נוצרו ממונחים ערביים הגזורים מן השורש *طبع* (אף על פי שהמונחים הערביים לא באו לידינו למעשה) — והנה נמצא בכתבי יצחק אברבנאל "טבעים נטבעים", "הטבע המוטבע" (מפעלות א־להים, למברג תרכ"ג, דף פ"א ע"א וע"ב), כפי שהעיר לי ד"ר משה אידל. ואף גרשון שלום מצא את המונחים העבריים בדרושים מן המאה הט"ו בכתב־יד (שלום, עמ' 30).

3. על הדוגמות שהבאנו אפשר להוסיף עוד רבות — אלא שיש במחקר זה קושי מיוחד, הבא מן העובדה שאיש לא עסק בשיטתיות בתרגומי שאילה מן הערבית לשפות אירופה. לעומת המלים השאולות מן הערבית אשר זכו למחקרים ולמילונים רבים, תרגומי השאילה לא נידונו אלא במאמרים בודדים, העוסקים כל אחד במקרה מיוחד (אבישר, ואן ויק, פרוצי 1956, פרוצי 1957, שפיצר), או בהערות שוליות אגב דיון בנושאים אחרים (בוזיאן עמ' 441, נאלינו עמ' 381 הערה 1, שטואידל [מובא אצל פֶּלְגְרִינִי עמ' 85 הערה 85]), או בסעיפים מתוך חיבורים כוללים יותר (הירטל 1879, הירטל 1880). רק החוקרים הספרדים נתנו את דעתם על הקאלקים הערביים בלשונם (גונזאלז פאלנציה עמ' 203, קאסטרו 1948 ו־1954 בהרבה מקומות, לאפיזה עמ' 108-110), והמילון האטימולוגי הקאסטיליאני של קורומינאס הוא המילון הראשון, עד כמה שידוע לי, המציין בקביעות את המלים שחל עליהן תהליך זה. אפשר להמחיש את דלות העיסוק בשאילות משמעות מן הערבית לשפות אירופה לעומת העיסוק הרחב בשאילות הלקסיקאליות, כשנציין שג'ובאן באטיסטה פֶּלְגְרִינִי, בספרו הגדול *Gli arabismi nelle lingue neolatine*, שיצא לאור בשנת 1972, כותב — אחרי רשימה ארוכה של מלים שאולות מן הערבית לספרדית — "לבסוף היינו צריכים להוסיף את השאילות הסמנטיות מן הערבית ואת צירופי הלשון על פי הערבית", אבל אינו מביא אלא דוגמה אחת (פלגריני, א, עמ' 60). ובמקום אחר, אחרי דונו בהשפעת הערבית על לשון המדע, הוא כותב: "השתקפויות של המינוח הערבי באסטרונומיה ובאסטרולוגיה ניתנות להכיר בתרגומים הלאטיניים והוולגארים גם בדרך הקאלקים, אך אלו טרם נחקרו כל צורכם" (שם, עמ' 78).

ושוב אינו מביא אלא דוגמה אחת. שאילות סמנטיות בודדות עוד נזכרות על ידיו פה ושם בלי ציון מיוחד של טיב התופעה (כגון עמ' 77, 81, 85, 88, 90, 109, 110) — וזה הכול, בספר המכיל בשני כרכיו 750 עמודים ולמעלה, והמונה מאות רבות של שאילות לקסיקאליות.

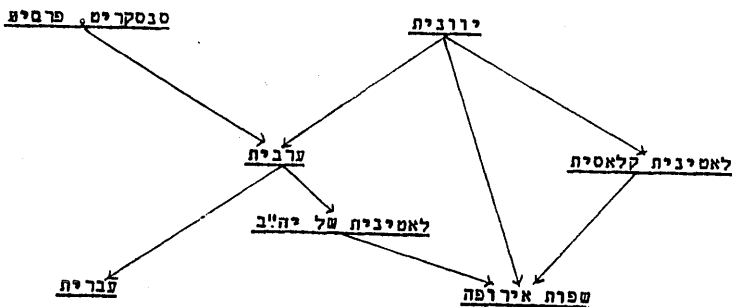
גם בעברית המצב אינו מזהיר מבחינה זו. יש להצטער שמילון המונחים הפילוסופיים של קלצקין כמעט שאינו מזכיר את המלים הערביות שהעניקו את משמעותן למונחים העבריים, וגם בן-יהודה עושה זאת רק לעתים רחוקות (כגון בערך "הגיון", ראה עמ' 1037 והערה 3).

ואין הונחה זו מפליאה. שאילת המלים, הגלויה לעין, הייתה נושא להערות ולדיונים בכל הזמנים מצד בלשנים ומצד מי שלא היו בלשנים במקצועם: כבר המכילתא (מסכתא דפסחא, ד — עמ' 12 במהדורת רבין-הורוביץ) מסבירה "תכוסו" (שמ' יב, ד) כשאילה מארמית. ספרי לדברים (פיסקא שו — עמ' 336 במהדורה הידועה של אליעזר א' פינקלשטיין) מסביר "יערף" (דבר' לב, ב) כשאילה מלשון כנעני; לעומת זאת תרגום השאילה, שאינו מכניס ללשון חומר לקסיקאלי זה, ואינו גורם אלא למה שאבא בנדויד כינה "יבוא סמוי", לא משך את תשומת הלב של הדוברים ושל החוקרים. נראה שעצם המונח "קאלק" הוכנס במובנו הטכני לספרות הבלשנית רק בשנת 1892 על ידי L. Duvau (גוזמאני, ב, עמ' 6); אחד המאמרים הראשונים בנושא זה נכתב על ידי וִינְדְּפֶלְד בשנת 1912; הדיונים המעמיקים הראשונים היו אלה של וִרְנֶר כֶּץ בשנים 1939, 1945 ו-1949. רק בעשרות השנים האחרונות התרחב העיסוק בנושא זה בקשר לכמה לשונות, ובמיוחד בקשר ללשונות של הקבוצות האתניות השונות שבארה"ב, עד הספר הקלאסי של אוריאל ויינרייך *Languages in Contact* משנת 1953. סקירה מקיפה ומעודכנת אפשר לקרוא עכשיו אצל רוברטו גוזמאני, בשם Calchi semantici e calchi strutturali (גוזמאני, ב, עמ' 3-35).

4. מלבד התופעה שדננו בה עד כה, של "שאילת משמעות כפולה" (כלומר — מן הערבית ללאטינית מצד אחד ולעברית מצד שני), הלשון הערבית קירבה את העברית ללשונות אירופה גם בדרכים אחרות. יש שהמונח האירופי לא נוצר בהשפעת הערבית, אך לשון זו הולידה מונח עברי המקביל לו. נזכיר למשל את

המשמעות שנתחדשה בימי הביניים של המלה "הגיון" (והמתקיימת בלשוננו) כשאלית משמעות מן منطق, מונח שווה ערך ל- logica (או ל- dialectica). כמו כן "מרכז" העברית שוות משמעות היא ל- centre האנגלית ולאחיותיה בשאר הלשונות — המלים של שפות אירופה באות מן היוונית κέντρον דרך הלאטינית centrum, ואילו המונח העברי בא מאותו מקור יווני דרך תרגומו הערבי مركز (וכאן יש שאילה לקסיקאלית). המקבילית הקרויה ביוונית ρόμβος נקראה בערבית معيذ (כלומר: הדומה לעין), וממנה בעברית "מעוין". בטקסטים לאטיניים של ימי הביניים אנו מוצאים את המלה הערבית כשהיא שאולה בצורת helmuaiyn³. בזמן מאוחר יותר לשונות אירופה חזרו במישרים למקור היווני והשתמשו במלה rhombus — אך מכל מקום זכות הערבית היא שנמצא המונח העברי המקביל "מעוין".

5. לסיכום, נאמר כי מונחי המדע היוונים הגיעו לשפות אירופה דרך שלושה צינורות: דרך הלאטינית הקלאסית, דרך הערבית (באמצעות הלאטינית של ימי הביניים), מן המקור עצמו. לאלה נוספו מונחים אחדים שמוצאם סנסקריט או פרסי או אחר, אף הם דרך הערבית, ומונחים ערביים מקוריים מעטים. ואת כולם הנחילה הלשון הערבית גם לעברית — באופן שמי שירצה בכך יוכל לערוך מילון בשלושה טורים, הנותן מלה ערבית, מלה עברית

3. יסודות לאוקלידס, ונציה 1482, ראה תצלום בספר, Frank Francis (ed.), Teasures of the British Museum, London 1971, p. 317.

ומלה אירופית, שהן מסמנים שונים של מסומן אחד. אפשר לטעון שבימי הביניים שימשו באירופה שלוש לשונות מדע מקבילות — ערבית, לאטינית ועברית — וקרבן השאירה אותות הניכרים עד היום הזה.

עוד יש להוסיף שהערבית לא סיפקה לעברית מלים בודדות בלבד, אלא גם קאטגוריות שלמות. די אם נזכיר את שמות התואר העבריים בסיומת יי או נני הגזורים משמות עצם (ארצי, שמימי, גשמי, רוחני) על דרך התצורה הערבית בניסבה, ואת השמות המופשטים בסיומת יות (ארציות, רוחניות, כמות, איכות) על דרך הסיומת ية הערבית. בזה העשירה הערבית את העברית בשני תחומים שבהם הייתה עניה, ואף כאן העניקה לה מלים המקבילות למלים אירופיות. בסך הכול השפעת הערבית יצרה בעברית תשתית כזאת שהקלה את הצטרפותה לקבוצת הלשונות של התרבות המערבית בדורותינו.

6. הערה אחרונה: מה שעשתה הערבית ללאטינית של ימי הביניים מצד אחד ולעברית מצד אחד, עושה היום הסטאנדארד האירופי הממוצע לעברית ולערבית. יהושע בלאו ציין שהתהוו בערבית הספרותית המודרנית ובעברית של ימינו כמה תהליכים מקבילים, והם אינם פרי ההשפעה של אחת משתי לשונות על חברתה, אלא השפעת לשונות אירופה על שתיהן. כביכול יש צדק בהיסטוריה של הלשונות.

רשימה ביבליוגרפית

סומנו בכוכבון החיבורים שלא היו לפניי במישרים.

בלאו תשל"ו	— יהושע בלאו, תחיית העברית ותחיית הערבית הספרותית, ירושלים תשל"ו.
בנדויד	— אבא בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, שני כרכים, תל-אביב תשכ"ז, תשל"א.
בן-חיים	— זאב בן-חיים, "לשון עתיקה במציאות חדשה", לשוננו לעם מחזור ד קונטרס ג'ה, תשי"ג.
צרפתי	— גב"ע צרפתי, מונחי המתמטיקה בספרות המדעית הערבית של ימי הביניים, ירושלים תשכ"ט.

- קוטשר — "י קוטשר" בבואה של הארמית בעברית", תרביץ לג (תשכ"ד) 130-118 (= הנ"ל, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, שצר-תו).
- קלאר — בנימין קלאר, "לדרכי הרחבת הלשון העברית בימי הביניים", לשוננו טו (תשי"ז) 124-116 (= הנ"ל, מחקרים ועיונים, תל-אביב תשי"ד, 41-31).
- שלום — גרשם שלום, אברהם כהן הירירה בעל שער השמים, ירושלים תשל"ח.
- אבישר — Paul Aebischer, "Argentum et plata en ibéro-roman. Etude de stratigraphie linguistique", *Mélanges de linguistique offerts à Albert Dauzat*, Paris 1951, pp. 12-21
- בוז'ואן — Guy Beaujouan, "Réflexions sur les rapports entre théorie et pratique au moyen âge", *The Cultural Context of Medieval Learning*, Boston Studies on the Philosophy of Science, XXVI, Dordrecht-Boston 1975, pp. 437-484
- בלאן 1978 — Joshua Blau, "The Historical Periods of the Hebrew Language", H.H. Paper (ed.), *Jewish Languages*, Cambridge MA 1978, pp. 1-13
- בץ 1939 — *Werner Betz, "Zur Erforschung des 'inneren Lehnguts'", *International Congress of Linguists 5th*, Réponses au questionnaire, Brugge 1939, pp. 33-35
- בץ 1945 — *id., "Die Lehnbildungen und der abendländische Sprachenausgleich", *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 67 (1945), ss 275-302
- בץ 1949 — id., *Deutsch und Lateinisch, Die Lehnbildungen der althochdeutschen Benediktinerregel*, Bonn 1949
- גוזמאני — Roberto Gusmani, *Saggi sull'interferenza linguistica*, 2 vol., Firenze 1981, 1983
- גונזאלו פאלנציה — A. González Palencia, *Historia de la España Musulmana*, 4a ed., Barcelona-Madrid-Rio de Janeiro, 1945 (1925)
- הירטל 1879 — Joseph Hyrtl, *Das arabische und hebräische in der Anatomie*, Wien 1879
- הירטל 1880 — *id., *Onomatologia anatomica*, Wien 1880
- ואן ויק — H.L.A. van Wijk, "El calco árabe semántico en esp. 'adelantado', port. 'adiantado'", *Neophilologus* XXXV (1951), pp. 91-94
- וורף — Benjamin Lee Whorf, *Language, Thought and Reality*, M.I.T. 1956
- ויינרייך — Uriel Weinreich, *Languages in Contact*, 2nd pr. The Hague — 1963 (New York 1953)
- זנדפלד — Kristian Sandfeld-Jensen, "Notes sur les calques —

- linguistiques”, *Vilhelm Thomsen Festschrift*, Leipzig 1912,
.pp. 166–173
- Rafael Lapesa, *Historia de la lengua española*, sexta ed., — לאפוח
.Madrid 1965
- H.A. Lucks, “Natura naturans — natura naturata”, *The* — לוקס
New Scholasticism, IX (1935), pp. 1–24
- Carlo A. Nallino, “Etimologia araba e significato di ‘A sub’ — נאלינו
e di ‘Azimut’”, *Rivista degli Studi Orientali* VIII
(1919–20), pp. 369–400
- Giovan Battista Pellegrini, *Gli arabismi nelle lingue* — פלגריני
neolatine, 2 vol., Brescia 1972
- Emilio Peruzzi, “Sulle denominazioni della retina”, *La* — פרוצי 1956
parola del passato XI (1956), pp. 89–109
- id., “La coda dell’occhio”, *La parola del passato* XII — פרוצי 1957
(1957), pp. 109–121
- Moritz Cantor, *Vorlesungen über Geschichte der* — קאנטור
Mathematik, zweite Auf., 3 B., Leipzig 1894, 1900, 1901
- Américo Castro, *España en su historia*, Buenos Aires 1948 — קאסטרו 1948
id., *La realidad histórica de España*, Mexico 1954 — קאסטרו 1954
- J. Corominas, *Diccionario crítico etimológico de la lengua* — קורומינאס
castellana, 4 vol., Madrid 1954
- L.C. Karpinski, *The History of Arithmetic*, Chicago-New — קרפינסקי
York 1925
- Haiim B. Rósen, *Contemporary Hebrew*, The Hague-Paris — רוזן
.1977
- *J. Steudel, “Beiträge der Schule von Salerno zur — שטואידל
anatomischen Nomenklatur”, *Atti del XIV Congr. inter. di*
storia della Medicina, vol II, Roma-Salerno 1951
- Leo Spitzer, “Mesturar y la semántica hispano-áraba”, — שפיצר
Nueva Revista de Filología Hispánica, III (1949), pp.
.141–149

סיומו של תהליך תחיית הלשון*

שאלת התקופות בתולדות הלשון יותר משהיא מתבטאת בבעיות פנימיות של הלשון עצמה, היא מתבטאת במעמד החברתי של הלשון, והתקופה החדשה עשויה תחילה להיות ניכרת בתנאים חברתיים החדשים יותר מאשר בשינויים בתחומי ההבעה השונים. במיוחד ראוי להיבדק זמן המעבר בין תקופה לתקופה, ודומה שלא נטעה אם נאמר שתקופת מעבר הרי היא כימי דור אחד. משגדל דור המעבר ועמד על דעתו — מתחילה תקופה חדשה. הנחה זו נכונה, כמדומה, בתחום תקופת התחייה, ולכך מוקדשת הרצאה זו.

לכאורה, תקופת תחיית הלשון מסתיימת עם תום השלטון העות'מאני, או עם ההכרזה על העברית כעל לשון רשמית בארץ-ישראל בימי המנדט הבריטי. ואולם ההכרזה הזאת נעשתה על יסוד מציאותה של חברה, אשר העברית כבר היתה לשפה היחידה או העיקרית של חלק ניכר מבניה, אף-על-פי שהיתה זו אז חברה קטנה, ורבים מחבריה נזקקו לשפות נוספות.

עם כל קשייה המיוחדים לא היתה זו השפה היחידה בעולם שעמדה לפני בעיות כאלה. לאחר מכן מתייצבת חברת דוברי העברית בארץ-ישראל כחברה לשונית נורמלית לכל דבר. מציאותה של חברה כזאת משתקפת בספר הלבן מ'1922:

בשנים או בשלושת הדורות האחרונים חזרו היהודים והקימו בפלשתינה חברה המונה עתה 80 אלף נפש, שכרבע מהם אכרים או פועלים חקלאיים. חברה זו יש לה מוסדות פוליטיים משלה, מהלך החיים שלה מתנהל בעברית כלשון מדוברת, ועתונות עברית מספקת את צרכיה. יש לה חיים אינטלקטואליים ברורים והיא מגלה פעילות כלכלית ניכרת.

* פרק מקוצר מתוך בראשית היתה השפה, מבוא חברתי ובלשני לתחיית הלשון, הנמצא בהכנה.

חברה זו היא למעשה חברה בעלת קווי אופי של "לאום" [...]. אבל, כדי שלחברה זו יהיו הסיכויים הטובים ביותר להתפתחות חופשית חיוני שחברה זו תדע כי היא יושבת בפלשתינה בזכות ולא בחסד.¹

גם בימי התורכים התקיימה אפוא בארץ-ישראל "חברה בעלת קווי אופי של 'לאום'". עתה באו הבריטים והם מבטיחים ללאום זה תנאים נאותים להתפתחותו.

מעמדה של הלשון העברית בארץ ניכר כבר לפני 1922. אלנבי כבש את ירושלים ב-17 בדצמבר 1917 ופירסם אז כרוז שהיה מודפס משני צדדיו. בצידו האחד אנגלית, צרפתית ואיטלקית — שפות הצבא הכובש, ובצידו האחר ארבע "שפות הארץ", ובראשן עברית.²

ואולם, גם לפני כן נראו בארץ סימני הודאה בעברית. בן-גוריון כותב בשנת 1913 כי נפתח "פקולטט משפטי גם בבירות ושם יקריאו [= ירצו] שיעורים אחדים גם בעברית".³ הצורך לנהל לימודים בעברית יכול לנבוע רק מן הרצון למשוך תלמידים שקל להם ללמוד בעברית יותר מבשפות אחרות. באותה שנה התחיל עתון ערבי בחיפה, בשם אנפיר, להוציא תוספת עברית, "לעת עתה פעמיים בשבוע".⁴

ההכרזה על העברית כעל שפה רשמית לא הקדימה אפוא את העובדות. כבר בעשור הראשון של המאה היה בארץ-ישראל ציבור של אנשים צעירים, שהעברית היתה שגורה על פיהם יותר מאשר כל שפה אחרת. הנה תיאור מ-1906:

משכו עליהם את עיני שני צעירים מדברים צרפתית. לא נעימה ולא נחמדה היתה הצרפתית שלהם ואולם כשפגשו במבטנו הלועג, החלו לדבר עברית, ובעברית שלהם קנאתי: זו היתה יפה באמת.⁵

הלשון ה"טבעית" של הצעירים הללו היתה הלשון העברית. אכן כבר בראשית המאה החלו להיווסד אגודות ילדים ונוער. הן עסקו

1. ראה. Walter Z. Laquer (ed.) *The Arab-Israeli Reader* 1970, p. 69.

2. ראה את תצלום הכרוז בספרו של ישראל עמיקם, כ"ב אותיות לוחמות לזכותן, חיפה, התש"ז, עמ' כ"ג-כ"ד.

3. דוד בן-גוריון, איגרות כרך א', תשל"ב עמ' 291.

4. ראה הפועל הצעיר (להלן הפוה"צ) כרך ז, גליון 11 (26.11.1913) עמ' 14.

5. יעקב רבינוביץ, השילוח (1907), עמ' 46.

בעיקר בטיפוחה של הלשון ובשמירה עליה. ידוע שבכמה מקרים נעשתה ההתארגנות ביוזמת הנערים עצמם. ו"אין יד האבות מתערבת מאומה". "ראשית תקנתם לדבר ביניהם עברית".⁶ הזיקה של בני דור זה לעברית היתה זיקה ממשית וחיונית. טבעי היה שבני דור זה יהיו מוכנים להיאבק על קיומה ועל זכויותיה. זה היה לגביהם מאבק על מהותם שלהם והוא נעשה ביוזמתם. למשל, ק.י. סילמן לימד ב"בצלאל" ב-1912, והוא מספר איך סידרו תלמידיו — ללא ידיעתו — נוסח מחאה נגד הגרמנית כאשר הופצו בבתי הספר שאלונים בגרמנית.⁷ סילמן היה מן הקנאים לעברית. אף על פי כן חששו התלמידים מלשתף אותו במעשה המחאה שלהם.

בראשית תרס"ח פונים תלמידי הסמינר "עזרה" בירושלים, בתזכיר אל מוריהם העבריים — ובהם דוד ילין — ומתלוננים על ריבוי הגרמנית ועל מיעוט העברית. התזכיר קורא למורים לשנות מצב זה.⁸ בדיוק שנה אחר כך, שוב נשמעת תלונתם של התלמידים. הפעם במאמר מפורט בעיתון.⁹ ומכאן ואילך מתפרסמת שורה ארוכה של ידיעות ורשימות על קיפוח העברית במוסדות "עזרה" ובמיוחד בסמינר.

באביב 1908 נתאחדו שתי "אגודות נוער" ביפו והקימו אגודה אחת בשם "אגודת הדור הצעיר". חברי אגודה זו היו מפריעים לאירועים פומביים כגון הצגות או אסיפות שנערכו בשפות זרות ומשתדלים להביא לידי ביטולן.¹⁰ לא היו אלה הפעולות היחידות של "אגודת הדור הצעיר". כך כותב ברנר ב-1909:

בני פורת אחדים ביפו, נערים ונערות קטנים, קמו כאיש אחד ובכח יחוסם הגדול, שהם ילדי ארץ ישראל, שכל עיני בני הגולה נשואות אליהם, הסירו את עדי התמימות הילדותית

6. לוח הארץ לשנת תרס"א, הערה בעמ' 122.

7. הפוה"צ, כרך ו', גליון 12-13 (9.12.1913), עמ' 25.

8. האקדמיה ללשון העברית, לקט תעודות, תש"ל, עמ' 116-117.

9. הפוה"צ, כרך ב', גליון 1, תשרי תרס"ט, עמ' 6-8.

10. ראה למשל האחדות, שנה ה', גליון יז, טז תמוז תרע"ד, הפוה"צ, ג' (1910), גליון 20-21, השקפה, כ"ט תמוז תר"ע, זכרונותיו של זרובבל חביב בסיפורה של הגימנסיה העברית (בעריכת ב. בן-יהודה), בייחוד עמ' 76, וכן דברי שמואל ייבין, שם, עמ' 46-47.

בחזקה, קראו לעצמם "אגודת הדור הצעיר" והוציאו לאור את חבורי בית הספר שלהם, שהיו צריכים להיות רק נחלת מוריהם.¹¹

שנים אחדות לאחר שדוברי העברית הצעירים החלו להפגין את קנאותם לעברית נפוצו שמועות שהטכניון העומד להיווסד בחיפה יתנהל בגרמנית. תלמידי בתי הספר התיכוניים הגיבו במכתב חריף, שפרסמוהו מיד. במכתבם מביעים התלמידים "את המחאה העזה המתפרצת מלבנו נגד אלה המעיוזים לפרוץ פרץ בשפה העברית בארצנו", ומסבירים שקיוו "להמשיך ישר את התפתחותנו ולקבל חנוך עברי שלם" על ידי הקמת בית ספר עליון זה. "שפת הטכניקום יכולה וצריכה להיות רק השפה העברית".¹² המכתב פורסם בהפועל הצעיר, אבל כעבור ימים אחדים פורסם נוסח אחר שלו, מתון ורך, בעתונים אחרים.¹³

מה הסוד? — זרובבל חביב מגלה בזכרונותיו¹⁴ כי פעולתם של התלמידים נעשתה "בסיועם והדרכתם של המורים". מסתבר שהנוסח הראשון הוא הנוסח שנכתב בידי התלמידים עצמם בטרם באו "הסיוע וההדרכה" של המורים, ואילו השני הוא הנוסח שרוכך ומותן בהשפעתם של המורים. מאלפת החתימה: על המכתב המקורי חתמו כל התלמידים, ואילו על התזכיר המתוקן חתם תלמיד אחד בלבד "בשם התלמידים": משה שרתוק (לימים משה שרת). כחודשיים אחר כך יצא גם מרכז המורים במכתב,¹⁵ ובו מושמעת תביעה פחותה בהרבה מאשר במכתב הראשון של התלמידים, ודומה לתביעה המושמעת בנוסח המתוקן של מכתב התלמידים: המורים מוותרים על התביעה "שפת הטכניקום יכולה וצריכה להיות רק השפה העברית", והם מסתפקים בסידור אחר: שכמה משיעורי החובה יתנהלו בעברית.

אולם מה שהציק באמת לתלמידים היה מעמדה המושפל של העברית בכלל בתי הספר של "עזרה", מצב שנמשך כבר שנים

11. הפוה"צ, ב', גליון 16 (יוני 1909).

12. הפוה"צ, ו', גליון 37 (כט סיון תרע"ג), עמ' 15; צילומו הובא בהימין-ונקרט לציוני דרך בציונות (תשל"ח), עמ' 40.

13. בהחרות ב' תמוז תרע"ג (7.7.1913) ובהאחדות, ו' תמוז תרע"ג (ראה גם סיוון, לשוננו לעם, מח' ל"ג, עמ' 60-62). וראה גם בסיפורה של הגימנסיה, עמ' 465.

14. בסיפורה של הגימנסיה, ראה הערה 10 לעיל.

15. הפוה"צ, ו', גליון 47-48 (26.9.1913), עמ' 16.

רבות, ולא רק תוכנית הלימודים בטכניון. מה פלא שהתלמידים קפצו על ההזדמנות וחזרו והעלו אז בתוקף את שאלת הסמינר ואת עצם רשת החינוך של "עזרה"? זו היתה תביעתם הברורה והפשוטה של התלמידים, ואילו המורים ידעו שיש להתחשב במצב ועל כן היו הרבה יותר מתונים מתלמידיהם. רבים מהם נבהלו ממעשי התלמידים. כך כותב דוד ילין עצמו:

בינתיים בודאי קראת דברי המחאה והתזכיר שהתפרסמו ב"החרות" מצד תלמידי הסמינר והגמנוזיה היפונית. הם עשו בלי ידיעת איש מאתנו, ותוכל לשער כמה קצף עורר המעשה הזה ומה רב הפחד מפני מה יאמרו בספירות העליונות בנוגע לזה.¹⁶

אולם התלמידים סחפו איתם גם את המבוגרים. אופיינית היתה השתלשלות העניינים בבית הספר של "עזרה" ביפו. שביתת התלמידים כאן הקדימה במקצת את שביתת הסמינריסטים בירושלים. בנימין ברנר, שהיה אז תלמיד שם, מתאר את מהלך המרד: תחילה חששו התלמידים ממוריהם והעלימו גם מהם את התוכנית לשבות. כשראה המנהל שהתלמידים אינם נכנסים לכיתות, כינס את כולם בחצר והודיעם: זהו בית ספר שמלמדים בו גרמנית. מי שאינו רוצה בזה אלא רוצה עברית ילך לו לקצה החצר. והנה התלמידים החלו לזוז לקצה החצר. תחילה מעטים ואחר כך עוד ועוד, ואז החלו גם כמה מן המורים לעבור לקצה החצר. המורים הצטרפו לשביתת הלימודים רק משהוברר כי הרוב המכריע של התלמידים עוזבים את בית הספר הגרמני של "עזרה". אחר כך התלהבו גם המורים ולימדו תקופה ארוכה בהתנדבות וללא שכר.¹⁷

אכן הגילוי הבולט ביותר של "מלחמת השפות" ניכר דווקא בירושלים. התלמידים הכריזו על שביתה, ובעקבותיהם הלכו גם חלק מן המורים. תחילה לא רצו מורי "עזרה" להצטרף, אחר כך, "בשם המורים הצעירים, גומרי בית המדרש למורים" יצאו שלושה מורים בהודעת הסתייגות מעמדת מורי "עזרה".¹⁸

16. אגרות דוד ילין (תרל"ח-תרע"ד) (כל כתבי, כרך ד'), תשל"ו, עמ' 272. המכתב נשלח לשמריהו לוי (חבר הקורטורים של הטכניון) ביום ב' תמוז תרע"ג, יום פרסום המכתב בעתון זה!

17. בנימין ברנר, גדולה היתה הבדידות, תשל"ח, עמ' 58-59.

18. לקט תעודות, עמ' 118.

בהתלהבות שאחזה אז בציבור הצליחו לגייס תמיכה כספית מקומית גדולה שאיפשרה להם לפתוח סמינר חדש, הוא "בית המדרש למורים העבריים". בראש הסמינר החדש הועמד דוד ילין. שפת הלימודים בטכניון הפכה והיתה אך חלק זעיר בלבד במאבק על העברית. הוועד המפקח, ה"קורטוריום", נכנע וחזר בו מן התוכנית ב-22.2.1914.

"מלחמת השפות" היתה המלחמה הראשונה של החברה הלאומית החדשה שקמה והתגבשה בארץ-ישראל. היא יכלה להתנהל ולהסתיים בנצחון רק לאחר שקמה חברה שהעברית היתה לתוכן מהותה ולסימן ההיכר המרכזי שלה.¹⁹ חברה זו היתה מורכבת בעיקרה מאנשים צעירים, שעדיין היו בגדר תלמידים או שסיימו אך עתה את לימודיהם. אל מלחמתה של חברה צעירה זו הצטרפו גם המורים, מהם מתוך כך שמרד התלמידים כפה עליהם את ההצטרפות, ומהם משום שראו את מפעל חייהם נתון בסכנה. אליהם הצטרפו גם חלק מן ההורים, וחלק מן הציבור הכללי, שבמעומעם או ביתר בהירות השתתף בהערכת מקומו המיוחד של הדור הצעיר.

סופרי התקופה אינם מעלימים את העובדות:

המתלמידים לקחו את הדגל העברי, את דגל הישוב בידיהם הם, והקהל העברי יעמוד לימינם.²⁰
ובדומה לכך: "התלמידים השובתים, שנתנו את הדחיפה הראשונה לכל התנועה לא שבו ולא ישובו לבתי הספר".²¹
ומוסר י[עקב] ר[בינוביץ] מירושלים:

ימים אחרים לפני המקרים האחרונים [הבאת החיילים לסמינר] נמצאו כאלה שהאמינו כי הדבר קרוב לפשרה. לכל היותר חשבו שרק הסימינריסטים יעמדו עוד במרים.²²
וכך נפטרה [= נפתרה] בפעם אחת שאלת הקולטורה. [...]
פתאום באו ילדי ירושלים והפכו את הקערה על פיה.²³

19. ראה אגרות אחד העם, כרך ה' (1912-1915), תש"ט, עמ' 176.

20. נ. וגמן, האחדות, 6 (כ"א חשון תרע"ד).

21. זרובבל, האחדות, 8, ו' ברסלו תרעד.

22. י.ר., הפוה"צ, ז', גליון 10, כ' כסלו תרע"ד, עמ' 8.

23. שם, 26.12.1913, עמ' 7.

גם א.ז. רבינוביץ כותב: "עכשיו, אחרי המעשים שקרו בארצנו, שילדים עברים בעטו ברבותיהם [...]"²⁴.
ועוד

בית הספר נוסד עפ"י האיניציאטיבה של כל העם והרחיפה הראשונה לזה נתנו הילדים. הם התיצבו ראשונה למלחמה נגד השפלת שפתנו.²⁵
למה לנו לכחד, והראשונים אשר קראו למלחמה בעד השפה, אותה מלחמה שניטשה אז בכל ארץ ישראל, היו התלמידים.²⁶
ובורלא מזכיר כעבור 10 שנים כי המלחמה התנהלה על ידי נערים, "המנהיגים הרשמיים הונהגו על ידי תלמידים, ילדים ונערים".²⁷

וגם אחד העם אומר דברים מפורשים:

נערים שאומרים להם בפניהם (כלומר בעתונים) כי "גבורים" הם, "קדושים" הם, וכל מה שעושים יפה עושים — וכי מי יוכל לדרוש מנערים כאלה אחרי כן, שיהיה מורא רבם עליהם [...]?"²⁸

נוגע אל הלב הוא תיאור אומץ ליבן של כחמישים ילדות במעון היתומות שהחזיקה "עזרה" בירושלים. "על הסימינריסטים אין להתפלל. סוף סוף הרי גדולים הם ומפותחים. האחרים הלכו אחרי מוריהם [...] אבל אלו הקטנות שהתקוממו נגד נותני לחמן, אלו שסבלו בוז, עלבונות, יסורים והכאות [...] וכי את אלו נפקיר?"²⁹
דווקא עוז רוחן מסתבר. זה "היה המוסד הראשון בירושלים, אשר שפת הבית היתה בו עברית",³⁰ ואין אדם צריך להיות מבוגר דווקא כדי להתנגד להשפלת לשונו.

24. הפוה"צ, ז', גליון 16-17, 6.2.1914, עמ' 20.

25. הפוה"צ, ז', גליון 18, 13.2.1914, עמ' 16.

26. הציטוט הזה מפי מרדכי בן־הלל הכהן לפי הרמתי, ראשית החינוך העברי בארץ, תשל"ט, עמ' 245.

27. כהן־רייס, זכרונות איש ירושלים, תשכ"ז, עמ' 338.

28. אגרות אחד העם, כרך ה', עמ' 268.

29. יעקב רבינוביץ, הפוה"צ, ז', גליון 11, 26.2.1913, עמ' 8.

30. כהן־רייס, שם, עמ' 246.

המורים מצטרפים

המורים נצטרפו למלחמה רק כאנשי הגל השני. שביתת התלמידים בסמינר "עזרה" הוכרזה ב־18.11.1913, לאחר שהתלמידים הגישו אולטימטום: לעבור מייד להוראה בעברית בכל המקצועות. ורק כעבור 19 ימים הגישו גם מורי הסמינר אולטימטום להנהלת הסמינר, שהיה זהה בדרישתו לאולטימטום של תלמידיהם.³¹

אכן, באמת "באו הילדים מירושלים והפכו את הקערה על פיה". נוכח העמדה התקיפה וחסרת הפשרות של בני הנוער, לא היתה גם למורים כל ברירה אלא ללכת בעקבותיהם. מה פלא שתומכי "עזרה" ראו את מלחמת השפות כ"מלחמת אבות ובנים".

המורים ותלמידיהם אשר עברו עתה מביה"ס עזרה לבתי הספר החדשים, גורמים חורבן ופרוד בהרבה בתי אבות ומעמידים מחיצות בין ההורים והילדים.³² יתר על כן, "בא הדבר לידי כך", כותב העתון בהמשך, "שידרוש אחד הילדים בפומבי: 'ימותו ההורים ואנחנו את שלנו נעשה!'". ב"מלחמת השפות" התפתחו גם קטטות, ואחת מהן אירעה בפתח תקוה ואז נכתב בעתון כך:

לפני איזו שנים דקלמו בנשף אחד בפ"ת את השיר של יעקב כהן: "לישיני שחרית" — וצבועי פ"ת התרעמו על הקריאה: "אנחנו את בניכם מאתכם נגזולה". ועברו שנים אחדות ו"המקרה המחפיר ומדאיב לב" [המהומה בנשף חנוכה] שנעשה ע"י בניכם ובנותיכם מראה, שהבנים הולכים ונגזלים מכם, אלא שלא אנחנו הננו הגוזלים, אלא התחיה העברית, זו שגזלה גם אותנו.³³

הציונות במלחמת השפות

המנהיגים הציוניים בחוץ-לארץ נבהלו ברובם מ"מלחמת השפות" משרק נפתחה. לא רק מנדלי מוכר ספרים וביאליק, אלא גם רוב המנהיגים הציוניים לא סברו ששפת ההוראה בטכניון

31. הפוה"צ, ז', גליון 6, (21.11.1913), עמ' 7; גליון 7, (28.11.1913), עמ' 2; כהן רייס, שם, עמ' 129.

32. כהן רייס, שם, עמ' 350.

33. יעקב רבינוביץ בהפוה"צ, ז', גליון 14, 16.1.114, עמ' 6.

צריכה ויכולה להיות "רק השפה העברית", כדרישת התלמידים. המחלוקת שבין שלושת החברים הציוניים שבקורטורים ובין החברים האחרים כלל לא נסבה על שפת ההוראה בטכניון, אלא על שפת ההוראה בבית הספר התיכון הריאלי. ומכתב התלמידים מארץ-ישראל עורר את חמתם.³⁴ גם לפני כן לא תמיד היה מחוור ליושבי חוץ-לארץ מהו תהליך התחייה ומה מקומה של העברית בעיני הדוברים בה. בקונגרס הציוני העשירי, ב־1911, נתקבלה החלטה שחובת כל חברי ההסתדרות הציונית לטפח את העברית. נחום סוקולוב התפעל שם מהתקדמותה, אבל בדבריו לא הזכיר כלל את הדיבור העברי בארץ-ישראל! אין להניח שהפיכתה של העברית לשפה עיקרית לשכבת בני גיל צעיר בארץ-ישראל היתה מובנת לו.

תלונות על "עזרה" הושמעו בארץ-ישראל כשש או כשבע שנים לפני פרוץ מלחמת השפות. ואולם דומה שתלונות אלה לא שמעון כלל המנהיגים הציוניים בחוץ-לארץ. כחודשיים לפני פרוץ מלחמת השפות, מכין צ'לנוב עצמו (אחד משלושת החברים הציוניים שבקורטורים של הטכניון) חוברת מיוחדת לכבוד הקונגרס הציוני, והוא "מדגיש בכוונה את האופי הלאומי של בתי הספר האלה [של "עזרה"]", משום שאנו שומעים לפעמים הערות על הטנדנציה הגרמנית שלהם. אין אני יודע על מה מיוסדות הקובלנות האלה".³⁵

אבל כשנצחון העברית כבר הסתמן באופק, אז נשמעו מצד דוברים ציוניים בחוץ-לארץ הרבה קולות התפעלות והבעות כבוד על מלחמתו הנחרצת של היישוב, ובייחוד של הנוער,³⁶ וההסתדרות הציונית ומוסדות ציוניים אחרים בחוץ-לארץ החליטו על מתן תמיכה כספית למוסדות החינוך החדשים.

לא עברו ימים מרובים וההסתדרות הציונית ראתה עצמה כאילו היא היא אשר נלחמה את מלחמת השפות והיא אשר נחלה בה את הנצחון. כבר באותה שנה (1914) פרסמה לשכת המרכז הציוני

34. אגרות אחד העם, כרך ה', עמ' 157, וכן מספר זרובבל חביב בסיפורה של הגימנסיה, עמ' 78.

35. לפי כהן־רייס, שם, עמ' 323.

36. ראה למשל את דברי ההתפעלות של אחד העם באגרותיו, שם, עמ' 229, עם דברי הגערה שהוא גוער בחבריו על שלא השכילו הם לעצור את בני ארץ-ישראל בפעולותיהם.

חוברת בשם "למלחמת השפות בארץ ישראל". כתוב בה לאמור: "מובן מאליו, שדרישתנו להשליט את השפה העברית בטכניקום היא בעדנו שאלת חיים שאסור לנו לותר עליה". האמת היא, כזכור, שאת הדרישה הזאת דרשו רק התלמידים, ואפילו לא המורים. ואילו החברים הציוניים בקורטורים כלל לא דיברו על שפת ההוראה בטכניון, אלא בבית הספר התיכון שלידי, ועל שאלה זו התפטרו. עוד כתוב בחוברת: "חזיון מרנין לב היה לראות בראש הלוחמים את טובי המורים העברים, ראשיהם וזקניהם, ואחריהם ילדי ישראל רכים [כצ"ל] ותמימים שבאהבה טהורה הלכו אחרי מוריהם".³⁷ האמת היא, כזכור, שסדר הלוחמים היה הפוך.

תיאור זה הוא שנתקבל אחר כך, ולמשל, עורך הקובץ לקט תעודות, שהוציאה האקדמיה ללשון העברית, מעיר כך: "כתוצאה מכך [מהחלטת הקורטורים] התפטרו שלושת חברי הקורטורים, שהתנגדו להחלטה זו: אחד העם, שמריהו לוי ויחיאל צ'לנוב. בכך נפתחה למעשה מלחמת השפות". אולם מלחמת השפות נפתחה לפני כן והיתה פורצת בכל עוז אחרי החלטת הקורטורים, גם לולא התפטרו השלושה. עדות נאמנה על כך נותן צ'לנוב עצמו. כך הוא אומר:

התיחסות פסיבית והחנקת ההתלהבות של הנלחמים בא"י, כפי שדרשו ממנו חברים אחרים היתה חטא מצדנו וגם מן הצד המעשי היתה בלתי אפשרית, כי ארץ-ישראל לא היתה נשמעת לקריאה כזו.³⁸ שלושת החברים לא יכלו שלא להתפטר, והתפטרותם לא הפכה אותם למנהיגי המלחמה.

הציונות והלשון העברית

יחסה של ההסתדרות הציונית אל השפה העברית היה לכאורה מצוין. מן הקונגרס השמיני ב-1907 ואילך היתה העברית "הלשון הרשמית של התנועה הציונית". וכבר בקונגרס קודם נערך "יום לעברית" ויצחק אפשטיין, המורה מארץ-ישראל, הרצה בו הרצאה

37. לקט תעודות, עמ' 100-110.

38. תפוח"צ, ז', גליון 22, 20.3.1914, עמ' 13.

מבריקה ויוצאת דופן — בעברית. הקונגרס העשירי (1911) הגדיל בהטילו "חובה על כל חברי (!) ההסתדרות הציונית לטפח את הלשון העברית ותרבותה".³⁹ למעשה, היו אלה החלטות שעל הנייר בלבד. הן לא שינו את דרך חייה של ההסתדרות הציונית. ב-1914, שבע שנים לאחר קבלת ההחלטה של 1907, מתאר אחד העם איך צ'לנוב, ראש ההנהלה הציונית, התובע לכאורה את עלבון העברית מן הקורטוריום של הטכניון, כותב על כך לאחד העם על נייר רשמי של ההסתדרות הציונית — בגרמנית!⁴⁰

מדוע נתקבלה אפוא בקונגרס הציוני השמיני החלטה כזאת, על הנייר בלבד? לנוכח מקומה האיתן והמופגן של השפה העברית ביישוב העברי, שהובע כבר שנים לפני "מלחמת השפות", עלולה היתה התכחשות רשמית לעברית לפגוע באימון היישוב כלפי הסתדרות הציונית. מתוך רצון לשמור על כתר המנהיגות נאלצה ההסתדרות הציונית לקבל את ההצעה שהועלתה בקונגרס ולהזדהות בכך עם הערך החשוב ביותר של היישוב. אבל באמת היתה זו רק אמירה מן השפה ולחוץ. את המלחמה למען העברית נשא היישוב, ובמיוחד הדור הצעיר שבו. לדעתו של מכס נורדוי הוועד הפועל הציוני אמר כך: "ידידינו בארץ ישראל עורכים מלחמה — ואנו לא נעמוד בראשם?"⁴¹

מנהגם של הציונים בחוץ-לארץ, לייחס לעצמם כל מה שנעשה בארץ-ישראל, עורר כבר שנים אחדות לפני כן דברי ביקורת. כדאי להביא כאן קטע שנתפרסם ב"הפועל הצעיר":

השפה העברית קמה לתחיה, בתי הספר פורחים, העתונות מתפתחת, במה עברית, כנור ציון ועוד — את כל אלה הדברים רגילים הציוניים בגולה לזקוף על חשבונם, כאלו באמת כל הנעשה — רצוי וכל הרצוי — נעשה על ידם. לא, לא מניה ולא מקצתיה! [...] כל מה שמתפתח ורצוי באמת, בזה אין לציוניים חלק.⁴²

את הדברים הללו כתב לא אחר מאשר יוסף אהרנוביץ, מהוגי הדעות החשובים של תנועת העבודה ומי שעמד בראש "הפועל

39. לקט תעודות, הערה בעמ' 36.

40. אגרות אחד העם, כרך ה', עמ' 196, 291-292.

41. כהן-רייס, שם, עמ' 355.

42. הפוה"צ, ב', גליון 16, יוני 1909, עמ' 10.

הצעיר" ימים רבים. ואסיים במעשה מ־1918: כשתחיית העברית בארץ-ישראל כבר העמידה חברת בני אדם בני עשרים ושלושים ששפתם היחידה, או העיקרית, היתה השפה העברית, כשכבר יצאה מ"מלחמת השפות" וידה על העליונה, כשכבר היו הבאים לתחומה, בין שירצו בין שימאנו, חייבים ללמד לשונם לדבר עברית כדי שיוכלו להצטרף אל חיי הישוב, כשכבר יצאו צעיריה ונשק בידם, בין בשורות "השומר", בין ב"ניל"י", בין בגדוד העברי — מתווכח באודסה ביאליק עם אוסישקין על טיבו של המבטא העברי שראוי לטפח בגן הילדים בחוץ-לארץ. אוסישקין טען כי מכיוון שבארץ-ישראל נתקבל המבטא הספרדי, אותו יש להנהיג, ולא את האשכנזי, שהרי "השטאב העליון שלנו הוא בארץ ישראל". על זאת חולק ביאליק וכך הוא אומר.

ה"יש" היחיד שלנו הוא לפי שעה רק שפת הספר והתרבות, ובעזרת החינוך אנו שואפים [!] להפכה לשפת הדבור.⁴³ כאילו כל מה שנעשה בארץ-ישראל לא היה ולא נברא... לימים, משבא גם ביאליק ארצה והצטרף אל היישוב העברי, נתקבל בחיבה ובכבוד, נבחר לחבר בוועד הלשון ונעשה נשיאו. מסתבר שהוצרך להכיר אז בהישגים שהושגו בשנים הקודמות.⁴⁴

43. ביאליק, כל כתבי, עמ' רסד. המאמר נתפרסם בהגנה, שנה ראשונה, חוברת ו' (אב-אלול תרע"ח, אודיסה בעריכת יחיאל היילפרין, אבי ז"ל), והציטוט משם.

44. להערה מס' 1 לעיל: הקטע תורגם מן המקור האנגלי, לפי וולטר לקויר (שהוזכר שם בהערה); וראה תרגום ישן של קטע זה אצל לוק קיטרוטש, ספרה של ארץ ישראל, ההוצאה העברית של ספר השימוש לא"י 1924, (תרגם יצחק א' עבארי) בעמ' 227.